

شناخت و تحلیل نقش پرنده در گلدوزی سیستان

مهديه شیرازی

کارشناسی ارشد، هنر اسلامی، زابل، سیستان و بلوچستان

نویسنده مسئول:

مهديه شیرازی

چکیده

گلدوزی یکی از دوخت‌های، زیبا و منحصر بفرد سیستان است. گلدوزی در مجموعه‌ی رودوزی‌های سیستان قرار می‌گیرد؛ که تزئینی برای روکش‌های منازل مانند روتختی، رورختی، طاقچه و غیره در نظر گرفته شده است. سیستان دارای مجموعه‌ی غنی از رودوزی‌ها است؛ که دارای تنوع بالایی از نظر طرح و کاربرد هستند. این دوخت‌های تزئینی جزئی از وظائف هر دختر یا مادری بوده تا برای جهاز یا فرزندان خود تهیه کند. نقوش گلدوزی سیستان دارای دسته‌بندی نقش گل، پرنده، حیوان و انسان، اینیه و چند نقش فرعی هستند. این دوخت با سوزن و نخ بر روی پارچه‌های نخی دوخته می‌شود. نخ ابریشمی و پشمی مناسب‌ترین نخ برای دوخت این هنر تزئینی بومی است. نگارنده با دیدن تنوع این نقوش بر آن شد تا با دسته‌بندی به بررسی، ثبت و نگاشتن درباره‌ی این هنر سنتی بومی بپردازد تا بتواند ویژگی‌های نقش پرنده در گلدوزی سیستان را بیان و ثبت کند و به پرسش نقوش پرنده‌ی گلدوزی سیستان دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟ پاسخ دهد. این نقوش که در نگاه اول مانند هم به نظر می‌رسند، دارای تنوع بسیاری هستند. که در ادامه این تنوع و ویژگی‌های آن بیان شده است. هدف انجام این پژوهش بررسی تنوع نقوش پرنده‌ی گلدوزی سیستان است. با توجه با اینکه این نقوش ناب بوده و مختص منطقه‌ی سیستان هستند؛ این هنر بومی را در ردیف هنرهای بی‌مانند ایران قرار می‌دهد. نقوش در میان اهالی سیستان نسل به نسل از مادر به دختر منتقل شده است. نگارنده بر آن شد تا به ثبت این هنر تزئینی بومی سیستان بپردازد. تصاویر پژوهش پیش‌رو توسط نگارنده و با رجوع به منازل اهالی یکی از روستا‌های سیستان صورت گرفته است. این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته است.

کلمات کلیدی: رودوزی‌های سیستان، گلدوزی سیستان، نقش پرنده در گلدوزی سیستان.

مقدمه

سیستان شهری با پیشینه‌ی بسیار در هنر در جنوب شرق ایران قرار دارد. این شهر دارای پیشینه‌ی تاریخی چون شهر سوخته و کوه خواجه است. در شهر سوخته نمونه پارچه‌های بافته شده یافت شده چه بسا پارچه‌های منقوش در این شهر وجود داشته که دیگر اثری از آن‌ها باقی نمانده است. در نقاشی‌های کوه‌خواجه‌ی زابل که در دوره‌های هخامنشی، اشکانی و ساسانی ساخته و مورد استفاده بوده، افراد لباس‌های منقوش دارند. نقوش پارچه‌ها احتمال وجود رودوزی بر روی لباس‌ها را بالا می‌برد. مشهورترین هنر سیستان قالی سیستان است که در موزه‌های ایران و جهان، نگهداری می‌شود. قالی سیستان، قالی با پیشینه و طرح و رنگ مختص خود است. از ورود سکاها تا الان این هنر خاص منطقه‌ی سیستان بوده و آوازه‌ی برای خود بدست آورده است. سایر محصولات ه سیستان از نظرها پنهان مانده است. از گلیم سیستان تقریباً در هیچ منبعی یاد نشده است. این فرشینه‌ی بومی که دارای زیرمجموعه‌های شال، سفره‌ی نان، سفره‌ی آرد و جوال^{۱۱۱} است؛ یکی از بزرگ‌ترین گلیم‌ها از نظر اندازه و متنوع‌ترین در ایران است. درباره‌ی شالتوک، شالتیک یا لته‌ای فرشینه‌ی دیگر بومی سیستان که مصداق دیگری در هیچ‌جای ایران و جهان ندارد نیز صحبتی نشده است. رودوزی‌های سیستان نیز از نظر پژوهش‌گران پنهان مانده‌اند. این هنر تزیینی بومی که در زندگی مردم جایگاه خاصی دارد. به هر گونه دوخت بر روی پارچه که جنبه‌ی تزیینی دارد؛ رودوزی گفته می‌شود. رودوزی‌های سیستان دارای تنوع بالای از نظر نوع دوخت و کاربرد هستند. به علت آلی بودن مواد ساخته‌شده‌ی رودوزی‌ها در گذشته‌های دور موردی در دست نیست؛ تا بتوان پیشینه‌ای برای این هنر ذکر کرد. تنها تعدادی معدودی در منازل مادر بزرگ‌ها دیده می‌شود. خومک-دوزی نمونه‌ی قابل ذکر قدیمی این هنر تزیینی بومی است؛ خومک‌دوزی نوعی دوخت از گذشته‌های دور که سیستان بر سر راه ابریشم قرار داشته تا به حال باقی مانده است. خومک‌دوزی همینک احیا شده است. سیرمه‌دوزی نیز احیا شده؛ این رودوزی‌ها ولی دیگر کاربرد قبل را ندارد و نیاز به احیای جدی، حمایت مسئولین، تولید انبوه و آموزش عمومی دارند. تعدادی از رودوزی‌ها منسوخ شده‌اند و دیگر بافته نمی‌شوند. تصاویری از این رودوزی‌ها موجود است که تنها باقی مانده‌های این هنر سنتی هستند. گلدوزی سیستان هنری ناشناخته است. در هیچ منبعی نامی از این هنر نیامده است. گلدوزی سیستان هنری تزیینی که با نخ - رنگی ابریشمی و پشمی و سوزن دوخته می‌شود. نقوش این دوخت تزیینی انتزاعی بوده و از پرندگان، حیوانات، گل‌های پیرامون الهام گرفته‌اند. در هر نقش ویژگی شناختی هر پرنده بکار رفته تا قابل شناسایی باشد. رنگ‌ها کاملاً ذهنی اند و نشان از تنوع رنگ پرها دارند.

این دوخت بر روی پارچه‌هایی که به‌عنوان روکش قرار دارند دوخته می‌شود. این گلدوزی به صورت یادگاری تا چند سال قبل از مادر به فرزندان به‌صورت جهیزیه و ارث می‌رسید. نگارنده با حضور در منازل افراد سنتی که این هنر بومی را داشتند از نقوش عکس برداری کرده و در مجموعه‌ی خوی گذاشته است. با رویت تعداد بسیاری از این پارچه‌ها نقوش دسته‌بندی شده و به دسته‌های گل‌ها، پرندگان، حیوانات، انسان و ابنیه و اشیا تقسیم شد. در مرحله‌ی بعد هر نقش که تنوع بالایی داشت نیز به دسته‌هایی تقسیم شد. دسته‌ی گل‌ها متنوع‌ترین دسته‌های گلدوزی سیستان است. این نقش شامل: گل‌ریسه، تک‌گل، بوته‌ی گل، گل‌دایره‌ای و گل و گلدان است. دسته‌ی پرندگان که زیرمجموعه‌های طاووس، هُدُهد، مرغابی، چکاوک، خروس و غیره تقسیم می‌شود. با دیدن تنوع نقوش هر دسته نگارنده بر آن شد تا به بررسی و ثبت نقوش هر دسته بپردازد. پژوهش درباره‌ی گلدوزی سیستان برای اولین بار و توسط نگارنده صورت گرفته است. گلدوزی‌های مورد استفاده در پژوهش تنها نمونه‌ی کوچکی از تنوع نقوش گلدوزی سیستان است. چه بسا از پرندگان، حیوانات، گل‌ها و نقوش بیشتر استفاده شده باشد که از نظر نگارنده پنهان مانده باشد. این پژوهش شامل سه بخش رودوزی‌های سیستان، گلدوزی سیستان و نقش پرنده در گلدوزی سیستان است. در قسمت رودوزی به توضیح درباره‌ی چند تزیین سیستانی پرداخته شده است. شباهت‌ها و تفاوت‌های کلی بیان شده است. در قسمت گلدوزی توضیحی درباره‌ی گلدوزی، نقوش و مواد اولیه‌ی آن داده شده است. در قسمت نهایی میحث نقش پرنده؛ که به توضیح درباره‌ی پرنده‌های متنوع این گلدوزی بومی پرداخته است. که شامل طاووس، هدهد، خروس، بوقلمو و غیره است.

رودوزی‌های سیستان

رودوزی: در ابتدا به توضیح درباره‌ی رودوزی پرداخته شود. به کلیه‌ی دوخت‌های بر روی پارچه رودوزی گفته می‌شود. این دوخت‌ها شامل سیه‌دوزی، خومک‌دوزی، سیرمه‌دوزی، توردوزی، گلدوزی و غیره است. این رودوزی‌ها توسط دختران جوان و برای جهیزیه‌ی شان انجام شده است. هر رودوزی کاربرد مختص خود را دارد. در هر خانه‌ی سیستانی تعدادی این رودوزی‌ها وجود داشته است. سوزن و نخ مواد اصلی این دوخت سنتی بومی هستند. سوزن مورد استفاده در گلدوزی سیستان سوزن معمولی دوخت است. نخ مورد استفاده در گلدوزی سیستان از دو جنس پشمی و ابریشمی است. هر دوخت ویژگی‌هایی دارد که باعث تمایز از سایر دوخت‌ها می‌شود. هر دوخت نقوش مختص خود را دارد که متناسب با کاربرد آن است. در خومک‌دوزی، گلدوزی،

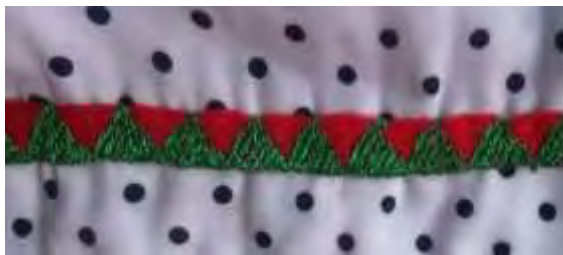
سیه‌دوزی مواد اولیه نخ و سوزن بر روی پارچه‌ی سفید هستند؛ تفاوت در رنگ و جنس نخ‌هاست در خومک‌دوزی از ابریشم خام استفاده می‌شود. ابریشم خام به ابریشم بدون رنگ بافته می‌شود. سیه‌دوزی نخ سیاه و گلدوزی نخ رنگین دارند. در سیرمه‌دوزی از نوار استفاده می‌شود. این نوار رنگی با دستگاه سنتی سیستانی بافته می‌شود. توردوزی همان دوخت خومک‌دوزی، سیه‌دوزی و گلدوزی را دارد؛ تفاوت در زمینه و نخ کش شدن آن است. دوخت کیسه که تفاوت بارز آن زمینه‌ی مُشَبَّک است. نقوش هندسی با نخ رنگی پشمی بر روی کیسه دوخته می‌شوند. در ادامه به توضیح هر رودوزی سیستان پرداخته شده است.

- ۱- **توردوزی^{iv} سیستان:** این دوخت با نخ کش کردن پارچه همراه است. ابتدا طرح را بر روی پارچه منتقل کرده، نقاطی که باید خالی شود مشخص شده و نخ کش می‌شوند؛ پس از خالی شدن جای نقوش آن‌ها را مطابق طرح با رنگ مناسب می‌دوختند. این هنر دیگر منسوخ شده و تنها تعداد معدودی توردوزی در منازل افراد قدیمی باقی مانده است. در استان اصفهان نوعی دوخت به نام سکمه‌دوزی انجام می‌شود این دوخت از خانواده‌ی توردوزی سیستان است.
- ۲- **خومک‌دوزی^v سیستان:** به نقوش دوخته شده با نخ ابریشم خام بر روی پارچه‌ی سفید خومک‌دوزی گفته می‌شود. به ابریشم رنگ نشده، ابریشم خام، به گویش سیستانی خومک گفته می‌شود. وجود درختان توت در سیستان می‌تواند نشان از پیشینه‌ی وجود این دوخت در میان اهالی سیستان باشد. پيله‌های کرم ابریشم بر درختان توت رشد کرده و به دست اهالی تبدیل به نخ می‌شدند. این نخ بدون رنگ و سفید مورد استفاده‌ی اهالی بوده است. کاربردهای این رودوزی در جانماز، کلاه، یقه‌ی لباس مردان و غیره بوده است.

(تصویر ۱): توردوزی سیستانی (تصویر ۲): جانماز خومک‌دوزی سیستانی

- ۳- **سیرمه‌دوزی^{vi} سیستان:** سیرمه یک نوع نوار مورد استفاده در لباس مردم سیستان است. نوارها با دستگاه ساده‌ی سیستانی بافته می‌شوند. نقوش رایج در این نوار به دو دسته‌ی زیگزاگ و مثلثی تقسیم می‌شوند. زمینه‌ی نوار به یکی از دو رنگ نوار است. نخ‌های چله نخ‌های پشمی هستند. نقوش با نخ‌های مخالف زمینه اجزا می‌شوند. نخ پود دور ابزاری پیچیده شده و با حرکت دست بافته می‌شود. این هنر توسط مردم احیا شده اما استقبال چندانی صورت نگرفته است. سیرمه‌ی سیستان متمایز از سیرمه‌ی اصفهان است. در سیرمه‌ی سیستان از نوار پارچه‌ای دستباف استفاده می‌شود در حالی که سیرمه‌ی اصفهان مفتول‌های توخالی فلزی هستند که جنس‌ها و رنگ‌های متنوعی دارند.
- ۴- **سیه‌دوزی:** به نقوش ایجاد شده با نخ سیاه، سیه‌دوزی گفته می‌شود. این نقوش بیشترین کاربرد را بر روی لباس زنانه داشتند.

(تصویر ۳): لباس با نوار سرمه سیستان

(تصویر ۴): دستبند سیئه‌دوزی شده‌ی سیستانی

۵- **دوخت کیسه:** یکی از رودوزی‌های منسوخ شده‌ی سیستان دوخت کیسه است. این دوخت نقوش خاص خود را داشته و دیگر دوخته نمی‌شود. دوختی شبیه این دوخت در فهرست صنایع دستی ایران دیده نشده است؛ این مهم این دوخت تزئینی و سنتی را منحصر به فرد و مختص سیستان کرده است.

(تصویر ۵): دوخت کیسه در سیستان

گلدوزی سیستان

درباره‌ی پیشینه‌ی گلدوزی و تزئین لباس همین بس که در نقش برجسته‌ی ساسانی طاق بستان نقوش البسه به وضوح نمایان است همچنین در دوره‌ی اشکانی تعدادی تصویر از شاهان باقی مانده؛ نمونه‌ی آن نقاشی‌های کاخ کوه خواجه‌ی سیستان است که لباس‌های منقوش دیده می‌شود. بافت منقوش و رودوزی دو نوع تزئین لباسی است که برای این لباس‌ها می‌توان در نظر گرفت. تعدادی از این رودوزی‌های قدیمی در موزه‌های سراسر دنیا قرار دارند که به‌عنوان هدایا به پادشاهان داده شده است. دوره‌ی ساسانی دوره‌ی لباس امیران با تزئینات بسیار است. گلدوزی نیز یکی از تزئینات البسه‌ی شاهان این دوره است. در دوره‌ی اسلامی با توجه به نگاره‌های باقی مانده نقش لباس‌ها وجود رودوزی را اثبات می‌کنند. رودوزی دارای زیرمجموعه‌های بسیاری مانند: دوخت انواع نوارها، اشکال فلزی، مروارید و غیره است. مبحثی که همینک درباره‌ی آن صحبت می‌شود. نوعی دوخت نقوش با نخ و سوزن؛ بدون هر نوع تزئین دیگر است. نقوش این تزئین سنتی انتزاعی و ذهنی هستند. برای گلدوزی از هیچ‌گونه

دار ^{vi} ی استفاده نشده است. گلدوزی سیستان نوعی تزیین پارچه با نخ‌های رنگی، نقوش انتزاعی گل‌ها پرندگان، حیوانات و غیره است. گلدوزی سیستان بر روی پارچه‌ها با کاربرد روکش، کمربالشتی، بادبزنی و غیره دوخته شده است.

۱- نقوش گلدوزی سیستان

نقوش مورد استفاده در گلدوزی سیستان نسل به نسل از مادر به دختر منتقل شده است. نقوش با مداد توسط جوان‌ترها بر روی پارچه کشیده می‌شدند و توسط افرادی با تجربه دوخته می‌شدند. نقوش از نقوش دوخت‌های قدیمی عیناً تکرار شده یا الهام گرفته شده است. گل‌های این نقوش در منطقه وجود داشته‌اند و در مواردی هنوز وجود دارند. پرندگان مورد استفاده در گلدوزی سیستان بومی منطقه بوده یا از پرندگان مهاجر هستند. ویژگی مشترک میان نقوش گلدوزی سیستان توپر بودن دوخت آن‌هاست. با توجه به نمونه‌های در اختیار نگارنده فراوانی نقوش گلدوزی سیستان به این شرح هستند:

- نقش گل‌ها

نقوش شامل گل‌ها که دارای تنوع بسیار و زیرمجموعه‌ی گل‌دان، شاخه گل، بوته‌ی گل و گل‌گرد است. گل‌دان‌ها منقوش بوده و از نظر شکل، زاویه دارای تنوع بالایی هستند. گل‌ها دارای ساقه‌های سبز و قهوه‌ای که فصل‌ها را نشان می‌دهند. نقش گل‌ها واقعی بوده و در رنگ‌های زیبا دوخته شده‌اند. گل‌ها نقش اصلی در گلدوزی سیستان را بر عهده دارند. این نقوش توپر هستند.

- نقش پرندگان

نقش پرندگان نسبت به نقش گل‌ها تنوع کمتری دارند. نقش پرندگان شامل چند دسته‌ی محدود نقش طاووس، نقش هدهد یا شانه به سر، نقش چکاوک، نقش طوطی، نقش مرغابی و چند نقش دیگر است.

- نقش حیوانات

نقش حیوانات نسبت به نقش پرندگان از تنوع کمتری برخوردارند و از چند عدد تجاوز نمی‌کنند. نقش شتر، نقش خرس، نقش لاماسو و نقش بز از حیوانات مورد استفاده در گلدوزی سیستان هستند. احتمالاً تعدادی از حیوانات مورد استفاده در گلدوزی سیستان در منطقه زندگی می‌کردند.

- نقش بنا

در میان گلدوزی‌های مشاهده شده نقش یک مسجد مشاهده گردید. نقش مسجد تنها بنای مشاهده شده برگلدوزی سیستان است.

- نقش انسان

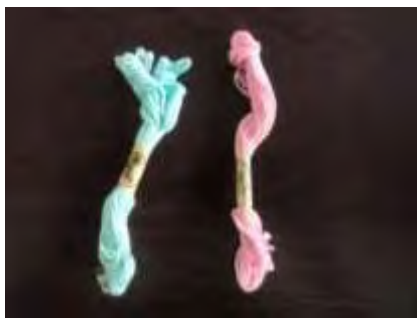
تصویر انسان نیز در گلدوزی سیستان یافت شد از جمله یک ساربان و یک دختر را می‌توان نام برد.

- نقش اشیا

در گلدوزی سیستان نقش یک شمعدان، شمع، ماه و ستاره کشیده شده است.

۲- مواد اولیه‌ی گلدوزی سیستان

نخ، سوزن و پارچه مواد اولیه مورد استفاده در گلدوزی سیستان هستند. سوزن معمولی مناسب برای این دوخت است. نخ ابریشمی و نخ پشمی نخ مورد استفاده در این رودوزی سیستان است. نخ‌های ابریشمی نقوش را ظریف اجرا می‌کند. نخ پشمی نیز نقش را برجسته می‌کند. بسته به سلیقه‌ی بافنده از هر دو نوع نخ استفاده می‌شود. پارچه‌های نخی سفید مناسب‌ترین زمینه برای گلدوزی سیستان است. رنگ سفید باعث جلوه‌ی بیشتر نقش می‌شود.

(تصویر ۶): نمونه نخ ابریشمی بگلدوزی سیستان این نخ قدمت سی ساله دارد

۳- مراحل انجام گلدوزی سیستان

در گلدوزی سیستان نقوش با مداد توسط جوان‌ترها کشیده می‌شدند. نقوش با الهام از طبیعت، نقوش گلدوزی قدیمی‌تر کشیده می‌شدند. پارچه به طور کامل طراحی شده و به کسی که در دوخت مهارت داشته داده شده تا کار دوخت را آغاز کند. از یک سمت پارچه شروع به دوخت کرده تا کار تمام شود. مثلاً دوخت بوته‌ی گل با دوخت نقش گل آغاز می‌شود. بعد از دوخت گل، برگ و در انتها ساقه‌دوخته شده‌است.

۴- تفاوت میان گلدوزی سیستان و سوزن‌دوزی بلوچ

برای درک بهتر گلدوزی به توضیح مختصری، درباره‌ی تفاوت گلدوزی و سوزن‌دوزی اشاره شده‌است. ابزار هر دو دوخت تزیینی بومی مشترک هستند. کاربرد و نقوش این دو رودوزی آن‌ها را از هم جدا می‌نماید. سوزن‌دوزی نیز مانند گلدوزی یکی از زیرمجموعه‌های رودوزی است. وجه تمایز این دو نوع رودوزی در نقوش آن‌ها است. در سوزن‌دوزی نقوش متنوعی بکار می‌رود. نقوش هندسی و غیر هندسی به صورت نوار دوخته می‌شوند. در سوزن‌دوزی نقوش به دو صورت توخالی و توپر دوخته می‌شوند. نقوش گلدوزی به صورت توپر و گاهی دوردوزی دوخته می‌شوند. گلدوزی نقوش محدود به انواع گل و حیوانات و غیره است. نقوش مورد استفاده در گلدوزی سیستان از طبیعت الهام گرفته شده‌اند؛ نسبت به سوزن‌دوزی از حالت واقعی‌تری برخوردارند. گلدوزی به‌صورت نقش اصلی در مرکز و به ندرت در حاشیه دوخته می‌شود. سوزن‌دوزی مخصوص لباس، مخصوصاً لباس زنان است. گلدوزی بر روی لوازم خانه که نقش روکش دارند مورد استفاده قرار می‌گیرد. در رورختی، لب‌طاقی و غیره از تزیین گلدوزی استفاده می‌شود.

این تزیین از زوایای مختلف مورد بررسی قرار گرفته‌است گل‌ها از بالا و کنار برای این تزیین استفاده شده‌اند. نخ مورد استفاده در گلدوزی سیستان از دو نوع نخ ابریشمی و پشمی است. نخ ابریشمی قدیمی‌تر است. این نخ از لطافت و ظرافت بالایی برخوردار است. نخ پشمی نقش را برجسته به نمایش می‌گذارد. نخ مورد استفاده در سوزن‌دوزی پشمی است.

۵- تیموردوزی^{viii} ارسنجان و گلدوزی سیستان

در ارسنجان یکی از شهرهای استان فارس نوعی رودوزی به نام تیموردوزی وجود دارد. در تیموردوزی شهر ارسنجان استان فارس ترکیبی از سوزن‌دوزی بلوچ و گلدوزی سیستان را می‌توان مشاهده کرد. تیموردوزی نقوش هندسی و حاشیه‌دوزی‌های سوزن‌دوزی را داراست. انتخاب رنگ‌ها نیز مانند سوزن‌دوزی بلوچ است. در مرکز طرح نیز یک گل دوخته شده‌است. این نقش تمام ویژگی‌های گلدوزی سیستان را دارد. نقوش توپر هستند. عناصر نیز عیناً در گلدوزی سیستان بکار رفته‌است. تفاوت‌هایی در جزئیات؛ مثلاً در خط میان برگ‌ها دیده می‌شود.

(تصویر ۸): گلدوزی سیستان

(تصویر ۷): تیموردوزی ارسنجان

نقش پرنده

نقش پرنده یکی از نقوش پرکاربرد در هنرهای سنتی ایران است. بر ظروف و پارچه‌های ساسانی نقوش پرنده مانند طاووس و سیمرغ دیده می‌شود. این نقش در سایر دوره‌ها و در سایر هنرها دیده شده‌است. در معماری نیز از نقش: پرنده به وفور استفاده شده در دوره‌ی صفوی استفاده از این نقوش به وفور مشاهده می‌شود. نقش پرنده بر کاشی‌های دوره‌ی ایلخانی مشاهده شده‌است. در این‌بندی دوره‌ی صفوی مانند نمای بیرونی کاخ هشت‌بهشت، قصر صفویه در شهر نایین نیز این نقش را داراست. بر سردر ورودی بعضی از ایوان‌های مجموعه‌ی گنج‌علی‌خان کرمان و سردر ورودی مدرسه علمیه نادر دیابون بیگی در بخار نیز نقش پرنده بکار رفته‌است (خزایی، ۱۳۸۹: ۲۶). در بقعه‌ی هارون ولایت در شهر اصفهان نقش پرنده مشاهده می‌گردد. بر سفال‌های نیشابور از پرنده‌های متنوعی استفاده شده‌است. کبوتر، خروس، مرغ‌ماهی خوار و غیره پرنده‌های به‌کاربرده شده در دوره‌ی سامانی هستند. (چنگیز، ۱۳۹۰: ۳۸). بر سکه‌ها نیز نقش پرنده مشاهده‌است نمونه‌ی آن سکه‌ی دوره‌ی قاجار با نقش پرنده وجود دارد (صادقی‌نیا، ۱۳۹۴: ۵۹).

۱- نقش طاووس

طاووس مرغی از تیره‌ی ماکیان که به واسطه‌ی زیبایی‌اش معروف است. نوع نر طاووس پرهای رنگین دارد. و نوع ماده‌ی آن پرهای ساده دارد. طاووس در جنوب آسیا و هندوستان زندگی می‌کند. در قروت وسطی ثروتمندان اروپا گوشت طاووس را در مهمانی‌های مجلل خود استفاده می‌کردند (عمید، ۱۳۵۷: ۷۱۳). ارسطو طاووس را و خروس را پرنده‌ی پارسی نام گذارده‌است (شیخی نارانی، ۱۳۸۹: ۳۰). در ادبیات ایران برای طاووس رنگ‌های بسیار دانسته‌اند، پرهای رنگین ویژگی بارز طاووس بوده‌است. مولوی بهار را همچون طاووسی هزاران رنگ توصیف کرده‌است. طاووس در هنرهای ایران مورد توجه بوده‌است؛ این استفاده در هنرهای با جنس‌های مختلف صورت گرفته، در کاشیکاری، در پارچه بافی، بر ظروف، مهر و غیره کاربرد داشته است. قبل از ورود اسلام طاووس بر روی ظروف فلزی ساسانی در کنار درخت مقدس مشاهده می‌گردد. این نقش بر دیوارهای کاخ تیسفون نیز دیده شده‌است. این نقش در دوره‌ی اسلامی نیز مورد استفاده قرار گرفته‌است، نمونه‌ی بارز این کاربرد نقش طاووس بر کاشی‌های مسجد امام (ره) اصفهان است. در کلیسای وانگ اصفهان نیز نقش طاووس بر کاشی نقش شده‌است.

(تصویر ۹): الف و ب نقش طاووس بر گلدوزی سیستان

در تصویر بالا دو پرنده با مشخصه‌های طاووس مشاهده می‌گردد. دم بلند رنگین و تاج از ویژگی‌های شناختی طاووس است. دم بلند طاووس که رنگ‌های بسیار دارد در تصویر به صورت عمودی دوخته شده‌است. پاهای ساده نیز این احتمال را بالا می‌برد که این پرنده طاووس است. دو پرنده به صورت نیم‌رخ برای گلدوزی ترسیم شده‌اند. دو پرنده بر روی زمین قرار دارند. نقوش توپیر هستند. دو پرنده مذکر هستند. پرنده به حالت ایستاده ترسیم شده‌است.

۲- نقش چکاوک (کَمَلْک)

پرنده‌ای خوش‌آواز و کمی بزرگ‌تر از گنجشک که تاج بر سر دارد. چکاوه همان همان چکاو همان چکاوک در فرهنگ ایران است (انوری، ۱۳۹۰: ۲۳۶۶)

(تصویر ۱۰): الف و ب نقش چکاوک (کَمَلْک^۱) بر گلدوزی سیستان

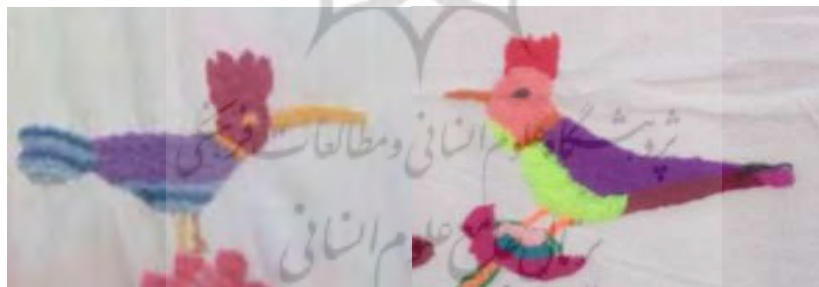
تصاویر سمت بالا یک پرنده‌ی بومی سیستان است. بدن گرد و پُر این احتمال را بالا می‌برد که پرنده چکاوک باشد. در گویش سیستانی به چکاوک، کَمَلْک (کاف اول ساکن است) گفته می‌شود. نقش به صورت نیم‌رخ ترسیم شده است. در تصویر سمت چپ پرنده دارای پاهای متصل به گل است. در تصویر سمت راست پاهای پرنده کشیده نشده است. در هر دو تصویر بال‌های پرنده ترسیم نشده‌اند این پرنده بیشتر بر روی زمین و در حال راه رفتن دیده می‌شود.

۳- نقش هُدهُد، شانه به سر، پوپک

هدهد پرنده‌ای به اندازه‌ی کبوتر با منقاری باریک و خمیده و سری کوچک و بدنی به رنگ قهوه‌ای که تاجی از پَر بر سر دارد و هنگام احساس خطر آن را بالا و پایین می‌برد (انوری، ۱۳۹۰: ۸۳۱۹). هدهد در قرآن پرنده‌ی سلیمان نام دارد. در قسمت مربوط به حضرت سلیمان (ع) این پرنده خیر از حضور قومی در ملک سبا می‌آورد. در ادبیات ایران نیز از این پرنده با معانی مختلف یاد شده یکی از کاربردها خبر رسانی این پرنده است. مولوی در این بار چنین گفته:

نه چون لک‌لک که وطن بالا کنی

هم نه ای هدهد که پیکی‌ها کنی

(تصویر ۱۱): الف و ب و ج نقش شانه به سر در گلدوزی سیستان

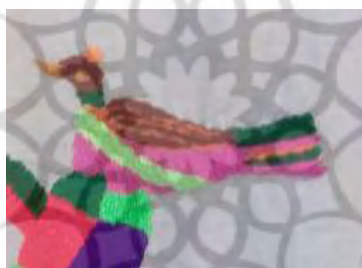

(تصویر ۱۱): د و ه

هدهد یا شانسه‌سر پرنده‌ای است که به تعداد قابل توجهی در گلدوزی سیستان مشاهده می‌گردد. تاج این پرنده ویژگی شناختی این پرنده است. تاج این پرنده دارای تفاوت‌هایی است در رنگ و دندانها یا دالبرهای بالای تاج این تفاوت دیده می‌شود. در تمامی تصاویر هدهد به صورت نیم‌رخ در نظر گرفته شده‌است. پرنده به صورت توپر دوخته شده‌است. در تمامی تصاویر پرنده بر روی شاخه قرار دارد و پاهای پرنده کشیده شده‌اند. نوع منقار پرنده نیز در عین شباهت دارای تفاوت‌هایی است.

۴- نقش مرغابی

به هریک از پرندگان آبزی با گردن دراز و پاهای پره‌دار گفته می‌شود (انوری، ۱۳۹۰: ۶۸۹۲). مرغابی از خانواده‌ی اردک‌ها بوده و بیشتر وقت خود را در آب می‌گذراند. منقار نسبتاً پهن این پرنده امکان خوردن گیاهان درون آب را برایش میسر می‌کند. مرغابی از گروه پرنده‌های مهاجر سیستان است که در فصل بهار به دریاچه‌ی هامون مهاجرت می‌کرده‌است.

(تصویر ۱۲): نقش مرغابی، گلدوزی سیستان

تصویر فوق راست پرنده‌ی مهاجر سیستان با نام محلی سوزگردن دیده می‌شود. پرنده دارای بدن پُر، گردن سبز و منقار اردکی، که ویژگی شناختی این پرنده است. حالت منقار پرنده نشانه‌ی گروه مرغابی‌ها و خانواده‌ی اردک‌ها است. پرنده به صورت نیم‌رخ برای گلدوزی سیستان نقش شده‌است. مرغابی به صورت توپر دوخته شده‌است. پاهای پرنده ترسیم نشده‌اند؛ پرنده بر روی گل نشسته است. برای پرنده بال ترسیم شده‌است.

۵- نقش طوطی

طوطی در ادبیات ایران کاربرد دارد. طوطی در گلدوزی سیستان دارای ویژگی شناختی خاص خود یعنی منقار خمیده است. نحوه ایستادن و حالت سر پرنده این احتمال را بالا می‌برد که این پرنده طوطی باشد.

(تصویر ۱۳): نقش طوطی بر گلدوزی سیستان، این نقوش به صورت قرینه طرح شده‌اند

تصویر بالا نقش طوطی است. رنگ بدنه و نوع منقار بیشترین شباهت را به این پرنده دارد. طوطی مورد بحث بر روی شاخه نشسته است بدن طوطی در حالت نیم‌رخ برای گلدوزی ترسیم شده است. طوطی بر روی پاهایش ایستاده است. برای این پرنده بال ترسیم شده است. رنگ بال متفاوت از رنگ بدنه است. با نوع دوخت یکدست بود حالت پرهای پرنده را به نمایش گذاشته است.

۶- نقش گنجشک

گنجشک پرنده‌ی بومی سیستان است در گویش سیستانی به گنجشک چُغُک گفته می‌شود. منقار تیز نحوه‌ی ایستادن و حالت بدن این پرنده احتمال گنجشک بودنش را بالا می‌برد. گنجشک پرنده‌ای حلال گوشت و وحشی است.

(تصویر ۱۴): نقش گنجشک در گلدوزی سیستان

تصویر بالا سمت راست یک پرنده‌ی بومی سیستان را به نمایش می‌گذارد. این پرنده کوچک بوده و نوک تیز دارد. بدن پُر پرنده این احتمال را بالا می‌برد که این پرنده گنجشک باشد. در گویش سیستانی به گنجشک، چُغُک گفته می‌شود پرنده از زاویه‌ی نیم رخ ترسیم شده و سر او رو به بالا است. برای پرنده پا در نظر گرفته نشده، پرنده بال نیز ندارد. در نتیجه پرنده در حالت نشسته استراحت بر روی بوته است.

۷- نقش خروس

این نقش بر روی سفال نیشابور و مفرغ‌های لرستان دیده شده است. خروش ویژگی شناختی خاص خود یعنی کاکل یا تاج بزرگ و دم منحنی دارد. این عوامل احتمال خروس بودن پرنده را بالا می برد.

(تصویر ۱۵): نقش خروس در گلدوزی سیستان

تصویر ۱۵ نقش پرنده‌ای را به نمایش می‌گذارد؛ که ویژگی شناختی خروس را داراست. خروس یک پرنده‌ی با اهمیت در زندگی روستاییان است. هنگامی که خروس شروع به آواز خواندن می‌کند نوید شروع روزی تازه را می‌دهد. سر خروس به سمت پایین؛ گویی در حال برچیدن دانه است. نوع تاج و حالت دم گواه خروس بودن پرنده است. دم خروس پرهای منحنی رنگی دارد که در طراحی‌ها وجه تمایز آن از سایر پرندگان است. پرنده به صورت نیم‌رخ ترسیم شده است. بدن پرنده توپر دوخته شده است. پاهای خروس کاملاً واقعی ترسیم شده‌اند.

۸- نقش کبوتر

نقش کبوتر بر سفال نیشابور دیده شده است. در سفال نیشابور کبوتر گای با سر کوچک، گاهی با تاج و گاهی بسیار ساده طرح کرده‌اند (چنگیز، ۱۳۹۰: ۳۸). در آیین میترا کبوتر پرنده‌ای با ارزش به حساب می‌آید.

(تصویر ۱۶): نقش کبوتر در گلدوزی سیستان

این پرنده یکی از طبیعی‌ترین ترسیم‌های پرندگان در گلدوزی سیستان است. کبوتر پرنده‌ی که در اکثر منازل یافت می‌شود. این پرنده به صورت نیم‌رخ نقش شده است. بدن پرنده توپر دوخته شده است. پرنده بر روی شاخه‌ی درخت نشسته است و پاهای پرنده کشیده نشده است.

جدول (۱): نتیجه‌گیری

مشخصات	طاووس	چکاوک	هدهد	مرغابی	طوطی	گنجشک	خروس	کبوتر
زاویه-ی ترسیم	نیم‌رخ	نیم‌رخ	نیم‌رخ	نیم‌رخ	نیم‌رخ	نیم‌رخ	نیم‌رخ	نیم‌رخ
نوع دوخت	توپر	توپر	توپر	توپر	توپر	توپر	توپر	توپر
دوردوزی نقش	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	دارد
حالت پرنده	ایستاده	ایستاده	ایستاده	ایستاده	ایستاده	نشسته	ایستاده	نشسته
نوع نخ	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم	ابریشم
محل قرارگیری	برروی زمین	برروی گل	برروی گل	برروی شی	برروی درخت	برروی برگ	برروی زمین	برروی شاخه
ترسیم بال	ندارد	ندارد	ندارد	ندارد	دارد	ندارد	ندارد	دارد
نوع طرح	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	انتزاعی	نزدیک به رئال
رنگ پرنده	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی	غیرواقعی

مآخذ: نگارنده

نتیجه‌گیری

گلدوزی سیستان یکی از هنرهای بومی منطقه است که فراموش شده است. نگارنده با نگاشتن این مقاله سعی بر محافظت از این هنر ناب دارد. طبق جدول فوق نقش پرنده در گلدوزی سیستان دارای ویژگی‌هایی مختص خود است. نقوش تماماً توپر و به صورت نیم‌رخ ترسیم شده‌اند. تمامی نقوش حالت انتزاعی دارند؛ و با توجه به ویژگی‌های شناختی هر پرنده، مانند حالت کاکل یا تاج شانه‌به‌سر، دم و کاکل طاووس، حالت دایره‌ای و توپر بدن چکاوک پرنده قابل تشخیص است. رنگ مورد استفاده برای هر پرنده کاملاً غیرواقعی است. با رنگ‌ها سعی شده حالت رنگین پر نشان داده شود. هر پرنده همانطور که مشاهده شده ترسیم شده مانند خروس در حال دانه بر چیدن، کبوتر و گنجشک بر روی شاخ و در حالت نشسته طرح شده‌اند. هر پرنده در محلی که مشاهده شده کشیده شده است. مانند: طاووس بر روی زمین، چکاوک بر روی درخت یا گل، هدهد بر شاخه‌ی درخت یا گل، مرغابی بر روی شی، طوطی بر روی شاخه‌ی درخت، گنجشک بر روی برگ درخت و غیره. در میان این پرندگان تنها برای طوطی و گنجشک بال ترسیم شده است. نخ ابریشمی نخ مورد استفاده در گلدوزی سیستان است؛ دلیل استفاده از نخ ابریشمی ظرافت بسیار این نخ است. از نخ پشمی نیز در این دوخت استفاده می‌شود. در انتها تعریفی جامع از نقش پرنده در گلدوزی سیستان بدست آمده که به این شرح است: نقش پرنده، طرحی انتزاعی با رنگ‌های غیرواقعی دارد. در این طراحی سعی شده ویژگی‌های شناختی هر پرنده حفظ شود و با توجه به محل مشاهده و زندگی به نمایش درآید.

منابع و مراجع

- انوری، حسن. (۱۳۹۰). فرهنگ بزرگ سخن. (چاپ هفتم) انتشارات سخن، تهران:
- خزائی، محمد. (۱۳۸۹). تأویل نمادین نقوش طاووس و سیمرغ در بناهای اصفهان عصر صفوی. نشریه هنرهای تجسمی، شماره ۲۶. ص ۲۴-۲۷
- چنگیز، سحر. رضالو، رضا. (۱۳۹۰). ارزیابی نمادین نقوش جانوری سفال نیشابود (قرون سوم و چهارم هجری قمری). نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی. شماره ۴۷. ص ۳۳-۴۴
- شیخی نارانی، هانیه. (۱۳۸۹). نشانه‌شناسی پرنده، طاووس. دو فصلنامه علمی-پژوهشی هنرهای تجسمی نقش-مایه. شماره پنجم، ص ۴۲-۲۷
- صادقی‌نیا، سارا. پوزش، سارا. (۱۳۹۴). بررسی تأویلی و نمادشناسانه نقش طاووس در هنرهای ایران. نشریه تجسمی نمایشی. شماره دوم. ص ۵۳-۶۲
- عمید، حسن. (۱۳۵۷). فرهنگ فارسی عمید. (چاپ دوازدهم) موسسه انتشارات امیرکبیر، تهران:

منابع تصاویر

- تمامی تصاویر گلدوزی سیستان توسط نگارنده تهیه شده‌است.
- تصویر تیموردوزی توسط سید علیرضا نعمتی تهیه شده‌است.

- i - رورختی: به پارچه‌ای که بر روی چوب لباسی گذاشته می‌شود گفته می‌شود.
- ii - روستای کیخا بخش شیب آب زابل
- iii - جوال: کیسه‌ی گلیمی برای حمل گندم و آرد
- iv - توردوزی: توردوزی سیستان از هم خانواده‌های سَکمه دوزی قرار دارد.
- v - خومک‌دوزی: خومک اصطلاح سیستانی برای لغت خام به معنای رنگ نشده است.
- vi - سرمه‌دوزی: سرمه‌دوزی سیستان متمایز از سرمه دوزی سایر نقاط ایران است.
- vii - دار: وسیله‌ی دایره‌ایکه پارچه را درون آن می‌گذارند تا بهتر دوخته شود.
- viii - تیموردوزی: تصاویر این هنر توسط سیدعلیرضا نعمتی تهیه شده‌است.